

UDK: 159.9(575.1)

Noryigit DUSANOV,

PhD, dotsent, O'zR Harbiy xavfsizlik va mudofaa universiteti Quruqlikdagi qo'shinlar instituti

E-mail: noryigit_phd@mail.ru

Professor, PhD Sh.Jumaqulov taqrizi asosida

QADIMGI TURKIY BITIKTOSHLARDA MILLIY-TARBIYAVIY QADRIYATLAR VA YOSH AVLOD TARBIYASI

Annotatsiya

Mazkur maqolada qadimgi turkiy bitiktoshlarda aks etgan milliy-tarbiyaviy qadriyatlarning mazmun-mohiyati hamda ularning yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashdagi pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi. Xususan, qadimgi turkiy bitiklarda ifodalangan oila, ajdod, avlod, el, yurt, birlik, vatanparvarlik, mardlik, mas'uliyat, sadoqat, bilim va munosib avlod bo'lish kabi qadriyatlar tizimlashtiriladi. Bitiktoshlardagi tarbiyaviy g'oyalar shaxsning o'zligini anglashi, ajdodlar merosiga hurmat bilan munosabatda bo'lishi, oila va jamiyat oldidagi burchini his qilishi hamda el-yurt manfaatlariga sadoqat ruhida kamol topishi nuqtayi nazaridan pedagogik jihatdan yoritiladi.

Kalit so'zlar: qadimgi turkiy bitiktoshlar, tarbiyaviy qadriyat, ma'naviy-axloqiy oila, el, yurt, vatanparvarlik, tarixiy xotira, pedagogik meros.

NATIONAL AND EDUCATIONAL VALUES IN ANCIENT TURKIC INSCRIPTIONS AND THE EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION

Annotation

This article analyzes the content and significance of national and educational values reflected in ancient Turkic inscriptions, as well as their pedagogical potential in the spiritual and moral education of the younger generation. In particular, the system of values expressed in ancient Turkic inscriptions, including family, ancestors, descendants, the people, homeland, unity, patriotism, courage, responsibility, loyalty, knowledge, and the ideal of being a worthy descendant, is systematized. The educational ideas reflected in the inscriptions are examined from a pedagogical perspective in terms of developing an individual's self-awareness, respect for ancestral heritage, sense of duty toward family and society, and commitment to the interests of the people and homeland.

Keywords: ancient Turkic inscriptions, educational values, spiritual and moral education, family, people, homeland, patriotism, historical memory, pedagogical heritage.

НАЦИОНАЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ И ВОСПИТАНИЕ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация

В статье анализируются содержание и сущность национально-воспитательных ценностей, отражённых в древнетюркских письменных памятниках, а также их педагогический потенциал в духовно-нравственном воспитании молодого поколения. В частности, систематизируются такие ценности, представленные в древнетюркских надписях, как семья, предки, потомки, народ, родная земля, единство, патриотизм, мужество, ответственность, преданность, знания и идея быть достойным потомком. Воспитательные идеи, отражённые в письменных памятниках, рассматриваются с педагогической точки зрения в аспекте формирования самосознания личности, уважительного отношения к наследию предков, чувства долга перед семьёй и обществом, а также преданности интересам народа и Родины.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, воспитательные ценности, духовно-нравственное воспитание, семья, народ, родная земля, патриотизм, историческая память, педагогическое наследие.

Kirish. Har qanday xalqning milliy o'zligi, ma'naviy dunyoqarashi va tarbiyaviy an'analari uning tarixiy-madaniy merosida o'z ifodasini topadi. Ayniqsa, yozma yodgorliklar xalqning nafaqat siyosiy, ijtimoiy va madaniy tarixini, balki uning inson, oila, jamiyat, davlat va kelajak avlod haqidagi qarashlarini ham o'zida mujassamlashtiradi. Shu ma'noda qadimgi turkiy bitigtoshlar turkiy xalqlarning qadimiy dunyoqarashi, axloqiy mezonlari va tarbiyaviy qarashlarini o'rganish uchun muhim manbalardan biridir. Ta'kidlash joizki, turkiy el-uluslar qadimdan Uzoq Sharqdagi Bohay dengizidan Mojoy (Vengriya) dashtlarigacha bo'lgan keng hududlarda yashab, ushbu makonda yirik siyosiy kuch sifatida faoliyat yuritgan. Ayniqsa, Turk xoqonligi (552-744) turkiy davlatchilik tarixining muhim bosqichi bo'lib, uning mintaqadagi siyosiy mavqeyini mustahkamlashda rivojlangan harbiy-boshqaruv tizimi muhim omil bo'lgan. L.Gumilev ta'kidlaganidek, Turk xoqonligining keng hududlarni egallashi yuqori darajada tashkil etilgan qo'shin va boshqaruv tizimining natijasi edi. O'rxun-Yenisey bitigtoshlari hamda xitoy va boshqa tarixiy manbalar qadimgi turkiy qabila va urug'larning faol harbiy-siyosiy jarayonlarda ishtirok etganini tasdiqlaydi. Bu

qadimgi turkiy bitigtoshlar, avvalo, tarixiy manba sifatida o'rganilgan bo'lsa-da, ularning mazmunida insonning jamiyatdagi o'rni, el va yurtga munosabati, ajdodlar oldidagi mas'uliyati, avlodlar davomiyligi, birlik, mardlik, sadoqat va davlatni asrash kabi g'oyalar alohida o'rin egallaydi. Bu g'oyalar o'z mohiyatiga ko'ra tarbiyaviy mazmunga ega bo'lib, ulardan zamonaviy yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda foydalanish imkoniyatlari mavjud. Bugungi globallashuv sharoitida yosh avlodning milliy o'zligini anglash, tarixiy xotirasini mustahkamlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash muhim pedagogik vazifalardan biridir. Bunday jarayonda xalqning tarixiy-madaniy merosidan samarali foydalanish tarbiyaning mazmunini boyitadi. Shu nuqtayi nazardan qadimgi turkiy bitigtoshlarda aks etgan tarbiyaviy g'oyalarni pedagogik jihatdan tadqiq etish dolzarb ilmiy masalalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turkiy tildagi runik yozuvlar matnida harbiy ish va harbiy san'at, shuningdek, munosib vorisiylik, el-yurt ozodligi kabi yuksak tushunchalarni o'zida mujassam etgan turfa turfa terminologiyaning borligi ma'lum. Turkiylar tarixining turli davrlariga oid ko'plab manbalarda harbiy

terminologiya bo'yicha tadqiqotlar, materiallar mavjud. Aytish lozimki, turkiy matnlardagi leksikaning o'rganilishi bo'yicha jahon turkologiyasida bir qancha izlanishlar olib borilgan. Jumladan, V.Radlov, S.Malov, A.Kononov, R.Axmetyanov, L.Gumilev, A.Sherbak, S.Klyashtorniy, P.Skubeyda, A.Jafero'g'lu, J.Klason, A.Donuk, R.Jiro, P.Golden, G.Dyorfer, K.Shiratori, D.Vasilev, T.Tekin, E.Aydin, H.Shirin User, K.Sartkojauli, I.Kormushin va bir qancha olimlar bu sohada samarali mehnat qilishgan. Run bitig'larini so'z boyligi bo'yicha G'.Abdurahmonov[1], A.Rustamov, H.Dadaboyev[2], Q.Sodiqov[3], A.Kubatin[4], G'.Boboyorov[5] singari o'zbek turkologlari tomonidan izlanishlar olib borilgan. O'zida milliy-harbiy ruh, vatanparlikka xos da'vatlar aks etgan harbiy terminlarning semantik-funksional, fonetik va tarixiy-etimologik tadqiqi bo'yicha H.Dadaboyev, A.Ibrohimova, B.Ahmedov, A.Matg'oziyev, G'.Boboyorov, A.Kubatin, Z.Choriyev, A.Atayev, H.Yodgorov[6], A.Kurganovlar[7], M.Dustmurodov[8] izlanishlar olib borishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvi "ajdod – oila – avlod – el – yurt – davlat" munosabatlari tizimiga asoslanadi. Ushbu tizim qadimgi turkiy jamiyatning axloqiy-ijtimoiy qarashlari bilan bir qatorda, yosh avlodni tarbiyalashga oid muhim pedagogik mazmunni ham ifodalaydi.

Tahlil va natijalar. Qadimgi turkiy jamiyatda shaxsning ijtimoiy mavqeyi va erkaklik maqomi faqat biologik voyaga yetish bilan emas, balki el va jamoa oldida namoyon etilgan jasorat, mas'uliyat va xizmat bilan ham belgilangan. O'rxun bitigtoshlari mazmunidan anglashilishicha, o'g'il bolaning voyaga yetishi uning avtomatik ravishda ar maqomiga ega bo'lishini anglatmagan. Aksincha, haqiqiy er-yigitlik maqomi muayyan ijtimoiy sinov, jasorat yoki el oldidagi xizmat orqali qo'lga kiritilgan. Shu jihatdan qadimgi turkiy tafakkurda ar tushunchasi nafaqat biologik jins yoki yoshni, balki ijtimoiy yetuklik, jasorat, burch va mas'uliyatni ifodalovchi maqom sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur holat Kultegin bitigtoshidagi "inim K"l T"gin ar at bolti" – "ukam Kultegin er (yigit) nomini oldi" mazmunidagi jumladan yaqqol ko'rinadi (KT, 31). Shuningdek, Yodgorlik bitigidagi uchraydigan "o'ylan atim "ubuc "nal, arta atim K"mul "ga" – "o'g'il sifatidagi otim Chubuch Inal, erlik (yigitlik) otim Kumul O'ga" mazmunidagi qayd (Y, 45/1) shaxsning nomi va ijtimoiy maqomi o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. Qadimgi turkiy tasavvurda "o'g'il bola"dan "er-yigit" darajasiga ko'tarilish shaxsning jismoniy ulg'ayishidan tashqari, uning jamiyat oldidagi amaliy faoliyati va axloqiy-ijtimoiy fazilatlarini bilan bog'langan. Bunda jasorat, mardlik, elga sadoqat, qiyinchilikka bardoshlilik va o'z zimmasidagi vazifani bajarish kabi sifatlar asosiy mezon sifatida namoyon bo'ladi.

Ko'k turk bitigtoshlari tilida ar at birikmasi shaxsning ijtimoiy jihatdan voyaga yetganligi, er-yigitlik maqomiga erishganligini ifodalovchi birlik sifatida qo'llangan. Jumladan, Kultegin bitigtoshidagi "inim K"l T"gin ar at bolti" – "ukam Kultegin er (yigit) bo'ldi, voyaga yetdi" (KT, 31) hamda Yodgorlik bitigidagi "o'ylan atim "ubuc "nal, arta atim K"mul "ga" – "o'g'il sifatidagi otim Chubuch Inal, erlik (yigitlik) otim Kumul O'ga" (Y, 45/1) kabi qaydlar mazkur tushunchaning qadimgi turkiy jamiyatdagi ijtimoiy-semantik mazmunini ochib beradi. Ar at birikmasining mazmuni oddiy yosh yoki jins belgisini ifodalashdan ko'ra kengroq bo'lib, shaxsning muayyan ijtimoiy maqomga ega bo'lishi, el-jamoa tomonidan e'tirof etilishi va mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyorligi bilan bog'liq bo'lgan. Xoqonlik jamiyatida shaxsga ko'rsatgan jasorati, xizmatlari va fazilatlariga ko'ra berilgan ar at maqomi ko'pincha laqab, epiteta yoki shaxsning ijtimoiy mavqeyini ifodalovchi nom sifatida shakllangan. Shu jihatdan mazkur birlikni qadimgi turkiy jamiyatda shaxsning ijtimoiy yetukligi va jamoa oldidagi maqomini belgilovchi nominativ vosita sifatida baholash mumkin.

Ar atning tarixiy-lisoniy davomiyligini keyingi davr manbalari ham tasdiqlaydi. Xususan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida ar at fe'li "erlardan sanalmoq, erlar safiga o'tmoq" mazmunida izohlangan (DLT, II, 215). Bu holat

mazkur leksik birlikning qadimgi turkiy til taraqqiyotining keyingi bosqichlarida ham faol qo'llanganini ko'rsatadi. Mazkur lingvistik hodisa pedagogik nuqtayi nazardan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki ar at konseptida voyaga yetishning biologik emas, balki ijtimoiy-axloqiy mezonlar asosida baholanishi kuzatiladi. Ya'ni shaxsning "er" yoki "yigit" maqomiga erishishi uning faqat yosh jihatdan ulg'ayishi bilan emas, balki jamiyat oldida o'zini namoyon qilishi, muayyan fazilatlarini egallashi va el oldidagi mas'uliyatni bajara olishi bilan belgilanadi. Shu ma'noda ar at qadimgi turkiy tarbiya tizimida "yetuk shaxs" va "munosib avlod" idealining lingvistik ifodalaridan biri sifatida talqin qilinishi mumkin. Demak, ar at tushunchasida ulg'ayish – fazilat ko'rsatish – ijtimoiy e'tirof – mas'uliyat – yetuklik kabi semantik va tarbiyaviy komponentlar mujassam. Ushbu jihatlar qadimgi turkiy bitigtoshlardagi yosh avlodni jasorat, mas'uliyat, sadoqat va el manfaatiga xizmat qilish ruhida tarbiyalashga oid qarashlarning mavjudligini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy bitigtoshlarda yosh avlodni tarbiyalash, uning aqliy va ma'naviy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllanishi bilan bog'liq qadriyatlar bevosita yoki bilvosita ifodalanagan. Bu jihatdan og'a unvoni alohida pedagogik mazmun kasb etadi. Bitigtoshlarda "aqli, dono", "davlat maslahatchisi" ma'nolarida qo'llangan og'a qadimgi turkiy xoqonliklarning siyosiy-boshqaruv tizimida yuqori mavqega ega bo'lgan shaxsni anglatgan. Unvonning semantik o'zagi qadimgi turkiy og – "aql, bilim" leksemasi bilan bog'lanishi uning mazmunida intellektual salohiyat, donishmandlik va hayotiy tajribaning muhim o'rin tutganini ko'rsatadi. Qadimgi turkiy jamiyatda og'a nafaqat davlat boshqaruvida maslahat beruvchi, balki yosh avlod, xususan, shahzodalarning siyosiy va ijtimoiy jihatdan shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi tajribali shaxs sifatida ham namoyon bo'lgan. Uning vazifasi yosh avlodga muayyan bilimlarni yetkazish bilangina chegaralanmay, ularni davlat boshqaruvi, mas'uliyat, oqilona qaror qabul qilish, el-ulus manfaatini anglash kabi sifatlar asosida voyaga yetkazishni ham nazarda tutgan. Shu ma'noda og'a timsolida qadimgi turkiy tafakkurda bilim va tajribani katta avloddan kichik avlodga uzatish tamoyili mujassamlashgan. Bitigtoshlarda og'aning "devon tarkibidagi maslahatchi", "harbiy-ma'muriy nazorat vakolatiga ega oqsoqol" kabi vazifalar bilan bog'lanishi ham ushbu shaxsning jamiyat oldidagi mas'uliyati yuqori bo'lganini ko'rsatadi. Demak, mazkur unvonning mazmunida faqat ijtimoiy maqom emas, balki bilimga asoslangan mas'uliyat, tajribani avlodlarga yetkazish va yoshlarni jamiyat boshqaruviga tayyorlash kabi tarbiyaviy jihatlar ham mavjud. Jumladan, "o'ylan atim "ubuc "nal, arta atim K"mul "ga" – "o'g'il sifatidagi otim Chubuch Inal, erlik (yigitlik) otim K"mul "ga" (Y, 45/1) jumlasida og'a shaxsning muayyan ijtimoiy-ma'naviy kamolot bosqichida egallagan maqomini ifodalovchi birlik sifatida namoyon bo'ladi. Bu holat qadimgi turkiy jamiyatda shaxsning mavqeyi uning yoshiga emas, balki hayotiy tajribasi, bilimdonligi, jamiyat oldidagi xizmati va mas'uliyatni zimmasiga olish qobiliyatiga qarab shakllanganini anglash imkonini beradi. Mazkur hodisaning pedagogik ahamiyati shundaki, qadimgi turkiy jamiyatda shaxsning kamoloti faqat uning jismoniy voyaga yetishi bilan belgilanmagan. Insonning haqiqiy yetukligi bilim, aql, tajriba, odob, mas'uliyat va jamiyatga foydali faoliyat bilan chambarchas bog'langan. Shu nuqtayi nazardan og'a konsepti zamonaviy pedagogik talqinda "bilimli va dono avlod", "hayotiy tajribaga ega ustoz", "mas'uliyatli shaxs", "jamiyat manfaatini anglaydigan yetuk inson" kabi tarbiyaviy kategoriyalar bilan mazmunan mushtarakdir.

Hozirgi turkiy tillardagi o'ga(y) shakli bilan bog'liq ma'nolar ham ushbu qadimiy konseptning ayrim semantik jihatlarini davom ettiradi. Dastlab dono, tarbiyachi va homiylik qiluvchi shaxs bilan bog'langan mazmunning keyinchalik kengayishi mazkur birlikning semantik taraqqiyotini ko'rsatadi. Ayniqsa, uning yosh avlodga homiylik qilish va tarbiyalash bilan bog'liq jihatlarini qadimgi turkiy dunyoqarashda katta avlodning kichik avlod oldidagi ma'naviy mas'uliyati mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Kezi kelganda aytish o'rinliki, turli el, turli xalqlarda insonga xos fazilatlardan muayyan biriga urg'u berilib, ushbu sifat axloq darajasiga ko'tarilgan. Bu esa o'sha xalqlarning turmush tarziga ham ta'sir o'tkazmasdan qolmagan. Turklarda qadimdan dono, oqil, bilimlilar toifasiga o'zgacha hurmat ko'rsatilgan va har vaqt jamiyatning old qatorida turgan. Xususan, turklarda eng ziyoli qatlam vakillari bilga unvoni bilan sarafroz qilingan. Ko'kturklardagi bilgani mo'g'ullardagi marga unvoniga muqoyasa etish mumkin. Chunki mo'g'ullarda shaxsning harbiy kamoloti eng muhim fazilat sifatida bilingan[9].

Xulosa va takliflar. Qadimgi turkiy bitigtoshlar nafaqat tarixiy-lingvistik, balki muhim tarbiyaviy manba hamdir. Ularda ajdodlarga hurmat, oila va avlodlar davomiyligi, el-yurtga sadoqat, birlik, mardlik, bilim, mas'uliyat va munosib avlod bo'lish kabi

milliy-tarbiyaviy qadriyatlar o'z ifodasini topgan. Tahlil qilingan ar at birikmasi shaxsning jismoniy ulg'ayishidan tashqari, jasorat, mas'uliyat va ijtimoiy yetuklik asosida er-yigit maqomiga erishganini ifodalasa, oga unvoni bilim, donishmandlik, tajriba va yosh avlodni tarbiyalash g'oyalarini aks ettiradi. Bu birliklar qadimgi turkiy tafakkurda "bilim – fazilat – mas'uliyat – yetuklik" tamoyili mavjud bo'lganini ko'rsatadi. Shu jihatdan bitigtoshlarda aks etgan qadriyatlarni zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etish yoshlarning tarixiy xotirasi, milliy o'zligi, ma'naviy-axloqiy fazilatlari va el-yurt oldidagi mas'uliyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Demak, qadimgi turkiy bitigtoshlar ajdod – oila – avlod – el – yurt – davlat uzviyligi asosida munosib avlodni tarbiyalash uchun muhim pedagogik manba sifatida baholanishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 166 б.
2. Дадабаев Х., Насыров И., Хусанов Н. Проблемы лексики старотуркского языка. – Т.: Фан, 1990. – 213 с.; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Т.: Ёзувчи, 1991. – 185 с.
3. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлари тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Т.: ТошДШИ нашриёти, 2006. – 207 б.; О'ша muallif. Илк ўрта асрларда яратилган туркий ҳужжатлар. – Т., 2016.; О'ша muallif. Ёски ўзбек ёзма адабий тили. – Т.: Akademnashr, 2020. – 588 б.
4. Кубатин А. К вопросу о генезисе древнетюркских титулов // О'zbekiston tarixi, №4, – 2010. С. 61-73; Он же. Система титулов в тюркском каганате: генезис и преемственность. – Т.: Янги нашр, 2015. – 192 с.
5. Бобоёров. Ф. Фарбий Турк хоқонлиги давлат тузуми. – Т.: Янги нашр, 2018. – 381 б.; Бобоёров Ф., Ғойибов Б., Кубатин А. Ўрта Осиё битиклари. – Т.: Tafakkur, 2020. – Б. 24-58.; Бобоёров. Ф. Ўзбек тили тарихи (энг ёски чоғлари). – Т.: – Фан, 2022. – 176 б.
6. Ёдгоров Х. Ўзбек тили ҳарбий терминологиясининг синхроник тадқиқи. Филол.фан.номз. дис. автореф. – Т., 1996. – 26 б.
7. Курганов А. Инглиз ва ўзбек тилларида ҳарбий терминлар қўлланилишининг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалсафа док. дис. автореф. – Т., 2021. – 26 б.
8. Dustmurodov M. O'rxun-Yenisey bitigtoshlaridagi harbiy terminlar tadqiqi. – Т.: Dimal, 2023 – 165 б.
9. Dustmurodov M. O'rxun-Yenisey bitigtoshlaridagi harbiy terminlar tadqiqi. – Т.: Dimal, 2023 – В. 19.